

ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ

Черниш А. Є.

ВСТУП

Психоаналіз як один із найактуальніших і найпродуктивніших напрямів медицини справив помітний вплив на філософську, духовну, політичну й соціальну думку від початку ХХ ст. Закладені З. Фройдом підвалини клінічного психоаналізу набули широкого застосування в прикладному психоаналізі, виробивши потужну методологію взаємодії останнього з мистецтвом – художньою літературою, музикою, архітектурою, кіноіндустрією. Найпродуктивніше теорія прикладного психоаналізу розкривається у витворах мистецтва як своєрідних ідентитентах автора, його світоглядної та світоставної моделі, а також широкому діапазоні мистецьких продукунтів, чию природу слушно трактувати в психоаналітичному вимірі.

Як доводить низка вітчизняних наукових студій про взаємодію психоаналізу й літературознавства, його концепції цілком слушно застосовувати не лише до інтерпретації модерної художньої літератури ХХ ст. України, а й творів, що хронологічно випередили наукові студії клінічного психоаналізу, помітно виказуючи *препсихоаналітичну традицію* українського художньо-літературного дискурсу (творчість Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного). Застосування психоаналітичної методології відкриває нові можливості до перепрочитання та новітньої інтерпретації творчості багатьох митців, а також їхньої ревізії та переоцінки з урахуванням найменших нюансів, що завдяки специфічному інструментарію стали можливими до оприлюднення.

Окрім власне літературознавчої інтерпретації художніх творів психоаналітична методика відкриває широкі горизонти в «зближенні» митця зі своїми реципієнтами, на чому наголошувала Н. Зборовська: «У цілому я високо оцінюю можливості психоаналітичного літературознавства. Адже воно сприяє тенденції

оживлення письменника, наближення його постаті до проблематики нашої душі, коли недоступний раніше «кобзар», «каменя» <...> стає неймовірно сучасним завдяки своїй людськості»¹. Застосовані засоби, прийоми й методи психоаналітичної інтерпретації художньо-літературного твору найчастіше сприяють певній культурній і власне літературній деміфологізації найпомітніших постатей та явищ.

1. Латентний психоаналіз творів Т. Шевченка

Однією з перших опорних наукових студій, що засвідчує активне впровадження психоаналітичної методології в інтерпретацію життя та творчості митця, вважають працю С. Балея «З психології творчості Шевченка» (1916 р.). У ній автор, застосовуючи практику клінічного психоаналізу й базовий психоаналітичний інструментарій, «зупинився на важливості отриманих дитячих життєвих переживань і вражень для творчої людини як майбутньої мотивації художнього вияву, його змісту й спрямованості»², вмотивовуючи виправданість упровадження психоаналітичної методології до інтерпретації художньо-літературних творів. Щоправда, більшість наукових студій із психоаналітичного тлумачення творчості Т. Шевченка зводяться в основному до інтерпретації біографічних мотивів, що спонукали поета до художньої розробки системи трагічних образів (покритки, скривджених, гнаних, знедолених), символів болю, страху й страждання як своєрідних ідентифікаторів-кодів, важливих для психоаналітичного прочитання творчості Кобзаря. «Почуття осамітнення, бездольності, нудьги, незаспокоєної любовної туги, які переповнювали душу Шевченка, являються головним мотивом любовного переживання жінок, ним зображених»³, – зауважував С. Балея, визначаючи присутні, але не єдині психоаналітичні коди творчості Т. Шевченка.

Подібні лібідозні синестезії не вповні реалізованої любові до матері й сестри й невиваженого кохання як своєрідних стимулів-сублімантів обґрунтував А. Халецький, застосовуючи виразно

---

¹ Зборовська Н. Моя Леся Українка. Есей. Тернопіль : Джура, 2002. С. 15.

² Левик Б. Основні психоаналітичні висновки роботи Стефана Балея «З психології творчості Шевченка». *Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал*. 2018. № XI. С. 15.

³ Балея С. З психології творчості Шевченка. Черкаси : Брама, 2001. С. 53.

фрейдівський підхід до аналізу постаті Т. Шевченка, трактуючи творчість письменника як художню компенсацію, «в якій він досягає (в тій чи іншій формі) виповнення своїх потягів»⁴. Наукова студія А. Халецького цікава слушним висновком, в якій автор без використання поняття неусвідомленого все ж констатує, що інтроверсія, нереалізоване почуття любові, соціальні умови не є визначальними у творчому процесі митця, а саме «невідома величина (письмівка наша – А. Ч.), і врахувати її значення ми не можемо»⁵, що й спонукає до подальших розмислів над психічною організацією Т. Шевченка-поета і його творчості, інтерпретація яких слухна із залученням психоаналітичної методології.

На наше переконання, психоаналітичні засновки до інтерпретації творчості Т. Шевченка слушно відчитувати не лише в поєднанні з біографією митця, на чому зацентрував наукове дослідження С. Балей, оприядивши, на думку С. Павличко, «важливість переживань дитячого віку, дитячу сексуальність, Едипів комплекс»⁶, а й у власне художньо-літературному доробку як відокремленому психоаналітичному дискурсі, що посутньо окреслює засадничі для психоаналізу теми, мотиви, проблеми – неврози, травми, різного роду тиски, втрату ідентичності, страхи, девіації, аномалії психічної організації тощо. Творчість Т. Шевченка – одна із засадничих в активізації художнього моделювання психоаналітичних векторів української художньої літератури і є початковим етапом формування літературної традиції психоаналітичної течії в Україні. Багатими на психоаналітичний матеріал видаються твори «Гайдамаки», «Минають дні, минають ночі», «Мар'яна-черниця», «Сон», «Утоплена», «Великий льох», «І мертвим, і живим...», «Лілея» та інші.

Поезія Т. Шевченка цілком прийнятна для психоаналітичного трактування, позаяк містить ряд вихідних положень, актуальних для психоаналітичного тлумачення, – травму або травматичну ситуацію, трагедію, катастрофу, що справила визначальний вплив на психіку персонажа, низку деструктивних категорій (страх, образи, розпач, інфантильність, мстивість, ескапізм, афективні стани тощо),

---

⁴ Халецкий А. Психоанализ личности и творчества Шевченко. *Классический психоанализ и художественная литература*. Санкт-Петербург : Питер, 2002. С. 317.

⁵ Там само. С. 326.

⁶ Павличко С. Теорія літератури. Київ : Основи, 2002. С. 243.

художнє моделювання відповідної соціально-політичної атмосфери, що спричинила різного роду втрату ідентичностей, наявність архетипів, символів, метафор як ідентифікаторів індивідуального й колективного неусвідомленого, художнє застосування прийомів сновидіння, галюциногенного й афективного дискурсів, обґрунтування категорій пам'яті, постпам'яті, правди, вкрай важливих для повноцінного національного й культурного визрівання індивіда тощо.

В. Петров зауважував, що Т. Шевченко одним із перших вдався до оформлення сновидного й містерійного дискурсу, в такий спосіб започаткувавши «шевченкізм», утверджений у поезії бунтом, запереченням академічних авторитетів, канонів, догм: «Мусимо визнати: малюнки, портрети, картини й офорти Шевченкові – талановиті, але вони не геніяльні. Геніяльність Шевченка починається там, де він переступає за межі школи. Отже, не в малярстві, а в поезії»⁷. Такою межею, на думку В. Петрова, є модус сну, мрійництва, візій, фантазій, ірреальності, що якнайпоказовіше розкривають непідвладні людській психіці процеси. Прикметно, що Т. Шевченко ввів у художній обіг типажі героїв, схильних до самокопирсання, самозанурення, із загостреним почуттям справедливості й відчуттям недосконалості, з вираженою девіантною поведінкою, а отже, схильних до афективних, не передбачуваних, не вповні контрольованих вчинків.

Поема Т. Шевченка «Гайдамаки» неодноразово поставала в центрі наукових зацікавлень. Одним із перших інтерпретаторів психоаналітичного виміру цього твору вважають С. Балея, котрий вичленував головні психоаналітичні коди твору – Ендиміонівський мотив, інфантильність поета, заховану за поняттям мрійництва, а також комплекс дитячих трагедій і травм із приватних обсервацій життя Т. Шевченка, що сукупно складають каркас мотивів творчої діяльності митця. Поема «Гайдамаки» дає уявлення не лише про Шевченка-автора, чиє нещасливе й травмоване дитинство зчитується поміж рядків твору, а й художньо представляє історичну епоху тотального страху, образ, втрачених прапам'яті й

---

⁷ Петров В. Естетична доктрина Шевченка: до постановки проблеми. *Арка: Література. Мистецтво. Критика*. Мюнхен : Видавництво «Українська трибуна», 1948. № 3–4. С. 39–40. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/93-viktor-petrov-estetychna-doktryna-shevchenka-do-postavlennia-problemy>

ідентичності, знецінених світоставних імперативів, що їх автор намагається ревізувати й відновити комплексом поетологічно проговорюваних проблем, які потребують усвідомлення та пропрацювання з метою оздоровлення нації шляхом поетичної психотерапії. Отже, внутрішня структура твору оприявнює низку новітніх, здебільшого табуйованих проблем, які радше виказують на неусвідомлені поштовхи поетичного промовляння, аніж на власне продумані текстові конструкції. Вони проступають у творі у вигляді важко вловимих украплень психоаналітичної текстуалізації, виражаючи як на XIX ст. ще не вповні зрозумілі аспекти невротичної діяльності автора, що майстерно екстрапольовані в:

1) архетипи як знаки колективного неусвідомленого нації, що спрацьовують чинниками формування національної ідентичності – України-матері, козацтва, гетьманщини, могили, степу, моря, пісні, образу матері тощо («У моїй хатині, як в степу безкраїм, / Козацтво гуляє, байрак гомонить; / У моїй хатині синє море грає, / Могила сумує, тополя шумить, / Тихесенько *Гриця* (письмівка Т. Ш. – А. Ч.) дівчина співає, – / Я не одинокий, є з ким вік дожить»)⁸;

2) болючі для українців теми соціального пристосування, меншовартості, рабства, продажності як виразних колоніальних симптомів узалежнення нації («Дарма праця, пане-брате: / Коли хочеш грошей, / Та ще й слави, того дива, Співай про Матрьошу, / Про Парашу, радість нашу, / Султан, паркет, шпори, – От де слава!»)⁹;

3) втрату морального обличчя українців і крах системи цінностей і світоставних імперативів як наслідку тиску колоніальної політики («Розбрелися та й забули / Волю рятувати, / Полигалися з жидами, Та й ну руйнувати»)¹⁰;

4) суїцидальні аспекти світовідчуття персонажів поеми («Страшно сказати: я думала / Занапастить душу. / Якби не він, може б... може, / І занапастила»)¹¹;

5) провідну роль образи як чинника психічної деструкції («За що ж одцуралась? Що я сирота. / Одно було серце, одно на всім світі, / Одна душа щира, та бачу, що й та, / Що й та одцуралась»)¹² і помсти як вияву крайньої форми психозу, зближеного з афектом,

---

⁸ Шевченко Т. Кобзар. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2006. С. 102.

⁹ Там само. С. 99.

¹⁰ Там само. С. 108.

¹¹ Там само. С. 176.

¹² Там само. С. 119.

неусвідомлюваним персонажа («А Галайда знай гукає: / «Кари ляхам, кари!» / *Мов скажений, мертвих ріже* (письмівка наша – А. Ч.), / *Мертвих віша, палить*»)¹³;

б) неврози як результат особистісних травм дитинства й соціальної невлаштованості, що є швидше неусвідомленим спротивом усталеним соціальним, історичним і політичним порядкам («нічого / Не знає, не бачить, / Як убитий. Тяжко йому, / Тяжко, а не плаче»¹⁴; «Тяжко-важко сіромаці / Боротися з нудьгою»¹⁵).

Зазначене присутньо наповнює поему психоаналітичними кодами, інтимізуючи й сакралізуючи текст, в якому особистісні обсервації неусвідомленого душі автора й персонажів помітно увиразнюють психоаналітичний бекграунд твору.

В. Петров, аналізуючи поему Т. Шевченка, слушно зауважував, що «Гайдамаки» Шевченкові є історичним твором. У них змальовано певний окремий епізод з історії України. Але такою ж мірою їх було б назвати психологічним твором, бо в них відбилася *душа письменника* (письмівка наша – А. Ч.), і ще більшою мірою твором національним, бо в «Гайдамаках» Шевченкових відбито *душу* не лише самого поета, алей *цілої нації* (письмівка наша – А. Ч.), гайдамаччина як один із духовних компонентів, основоположних складників в душі цілої нації»¹⁶, актуалізуючи важливі для психоаналітичної інтерпретації поняття душі митця як важкопояснюваної структури, що обов'язково проступає в тексті, а також системи супровідних категорій, що їх дослідник означив духовними компонентами, виповненими, на наше переконання, категоріями архетипів, прапам'яті, національної ідентичності як колективних знаків нації.

Отже, приватні обсервації душі Т. Шевченка-поета резонують із кодами колективного неусвідомленого, найчастіше трактованих оригінальним міфодискурсом, що, сукупно підсилюючись і взаємодоповнюючись, творять складний психосвіт творчості українського митця, інтерпретація якого вимагає поглибленого проникнення в непрості структури душі, психіки, неусвідомлюваного, невротичну діяльність, сублимовані процеси,

---

¹³ Шевченко Т. Кобзар. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2006. С. 164.

¹⁴ Там само. С. 155.

¹⁵ Там само. С. 160.

¹⁶ Петров В. Тарас Шевченко як поет нації. *Розвідки*. Т. 2. Київ : Темпора, 2013. С. 727.

важкі психологічні стани тощо. Отже, поетичний доробок Т. Шевченка – своєрідна єдність індивідуального неусвідомленого й колективного, що й забезпечує, на думку Г. Грабовича, унікальний міфічний код, що «глибоко закорінений у колективному мисленні, але не позбавлений індивідуального виміру»¹⁷.

Психоаналітична інтерпретація творчості будь-якого митця може оголювати непристойні, а часом і тіньові аспекти його життєтворчості, загрожуючи дослідженню проявитися контрверсійно й непристойно, водночас сприяючи глибокому проникненню в найінтимніші порухи душі й психіки, важливими компонентами якого є неусвідомлюване, підсвідоме й свідоме. М. Ласло-Куцюк, аналізуючи творчість Т. Шевченка, слушно акцентує на складних процесах психіки митця, серед яких найбільшу вагу має його підсвідомість як «мотивація художньої творчості, як світлих, так і тіневих її сторін»¹⁸. Так, важко вловимими психоаналітичними структурами, що лише означені, але розлого не представлені у творах Т. Шевченка, інспіровані свідомими й неусвідомленими процесами психіки митця, вважаємо проблеми недолюбленості дитини як базової травми для подальшого психологічного становлення («Утоплена», «Лілея») та низки травматичних ситуацій, що мають подальший згубний і деструктивний вплив на життя та психіку ліричного героя («Сон», «Великий льох», «І мертвим, і живим...», «Утоплена», «Катерина»), суїцидальні роздуми («Гайдамаки», «Мар'яна-черниця»), мотиви ескапізму, самотності й нудьги («Сон», «Невольник», «Лілея»), почуття суму, образи, страху й психозу як апофеозу емоційного невдоволення («Утоплена», «Сон», «Чого мені так тяжко...», «І мертвим, і живим...», «Минають дні, минають ночі», «Варнак»). Поезія Т. Шевченка помережена виразними наскрізними проблемами колоніалізму, меншовартості, пристосуванства, несправедливості, втраченій або гібридній ідентичності, що часто увиразнює або умотивовує інші присутні психоаналітичні коди («Гайдамаки», «Великий льох», «Сон», «Єретик», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» тощо).

---

¹⁷ Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Т. Шевченка. Київ : Критика, 1998. С. 190.

¹⁸ Ласло-Куцюк М. Творчість Шевченка на тлі його доби. Бухарест : Мустанг, 2002. С. 279.

Утім, не лише поетичний доробок Т. Шевченка показовий у художньому моделюванні психоаналітичних кодів, а й прозова спадщина Кобзаря, що засвідчує, на наше переконання, перші присутні порухи в розвитку психоаналітичної течії в українській літературі. Найпоказовішою є повість «Варнак» (1853 р.), що, дотримуючись запропонованій термінології, представляє художньо-літературний твір психоаналітичного спрямування. Стрижневим психоаналітичним компонентом твору є травма дитинства, пов'язана з ранньою утратою батьків, зокрема матері Кирила, а також кріпацтво як мотив внутрішнього опору. Комплекс недолюбленості, соціальної неповноцінності, образа за тиск, насилля та втрачене кохання склали каркас психічного неврозу, що призвів героя до злочинства. Ненависть і бажання помсти стали наслідком соціальної несправедливості, що поступово наростали в душі Кирила: «У душі я зненавидів Болеслава, та якби не вона (панна Магдалена – А. Ч.) я б давно скрутив йому голову» (переклад наш – А. Ч.)¹⁹. Затаєна образа на нерівню, пізніше посилена бажанням помсти за відібране щастя-кохання, деструктивні посилення до фізичної розправи виформували складний корпус емоцій і переживань – печаль, нудьга, страх, озлобленість, помста тощо. Апофеозом невротичного життя Кирила-розбійника стало нестерпне відчуття своєї провини за випадкове вбивство графа, усвідомлення гріховності свого вчинку й зрештою покаяння як своєрідна форма себе-оздоровлення та визволення від подальшого морального й духовного поганьблення. Повість не позбавлена й типово психоаналітичних прийомів сновидного, галюциногенного й споминального дискурсів, що увиразнюють душевні сум'яття, страждання, сум за невідбутим і потенційно щасливим: «У ці страшні хвилини з'являлася мені, наче наяву, панна Магдалена і моя чарівна шлюбнопозбавлена [бракоокрадена] наречена. Вони з'являлися мені, наче два янголи, стиха промовляючи до мене, так солодко і приємно, що я відчував себе уповні щасливою людиною»²⁰. Дискурс психоаналітичного споглядання, оцінювання, самоаналізу й сповідальності представлений також у повістях Т. Шевченка «Музикант» і «Художник», в яких відчуваються

---

¹⁹ Шевченко Т. Зібрання творів : У 6 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 132.

²⁰ Там само. С. 143.

спроби письменника до пізнання глибинних порухів душі й психіки персонажів та їхніх учинків.

Тож, враховуючи запропоновану для впровадження та використання термінологію, інтерпретуємо творчість Т. Шевченка за белетристику психоаналітичного спрямування, трактування якої можливе також і з позицій психоаналізу, однак не вичерпується ним, позаяк передусім становить предмет дослідження як романтично-реалістична література.

2. Вектори психоаналітичної інтерпретації творів Панаса Мирного й І. Нечуя-Левицького

Матрицю літературних експериментів і пошуків із формозмістом доповнює також і творчість Івана Нечуя-Левицького й Панаса Мирного, чії тексти традиційно зараховують до реалістичного напряму вітчизняної літератури. Утім, ретельне вчитування в текстову тканину їхніх творів переконливо засвідчує перші, радше не усвідомлювані для самих письменників спроби психоаналітичного заглиблення в душевні обсервації їхніх персонажів. Як і у творчості Т. Шевченка, вони є важко-упіймаваними текстуальними структурними компонентами, оприявленими через низку тем і проблем, лише зрідка текстуально оформленими у вигляді припущень, гіпотез, натяків як своєрідних латентних структур глибинного пізнання індивіда.

Творчість Панаса Мирного в українській літературі відносять до виразно реалістичного письма, підпорядкованого набору традиційних рис – акцентуації на широкому соціально-історичному контексті існування індивіда, правдивості й типовості зображуваних подій і персонажів, перевазі соціальних важелів у характеро-творенні й поведінці героїв, раціоцентричному психологізму, позбавленому глибинного занурення в психіку протагоністів, майже не окресленим інтуїтивним і неусвідомлюваним процесам душевної та психічної організації індивідів. Утім, уважне прочитання творів Панаса Мирного засвідчує несміливі й неусвідомлювані авторські спроби до глибинної інтерпретації окремих аспектів психічного життя персонажів. Їх цілком слушно трактувати як своєрідні інспірації психічної природи автора, майстерно спроектовані на психологічну організацію окремих персонажів. Л. Ушкалов, досліджуючи творчість Панаса Мирного, переконливо доводить, що «замкнутість на собі, відлюдькуватість деяких героїв-дітей у творах Мирного, найперше Чіпки, можна сміливо трактувати як

автобіографічну рису»²¹, частково оприявнюючи вектори психоаналітичної парадигми інтерпретації творчості українського письменника. Наукова студія Л. Ушкалова, хоч і не зацентована на психоаналітичних аспектах життєтворчості Панаса Мирного, все ж, як і праці В. Підмогильного про І. Нечуя-Левицького, С. Балея, Я. Яреми, Л. Плюща про Т. Шевченка, Н. Зборовської про Т. Осьмачку, С. Павличко про А. Кримського й інших, означає вплив особистісних душевних і психічних обсервацій письменника на специфіку моделювання психологічної канви з латентними засновками до психоаналізу деяких творів («Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Повія», «П'яниця», «Лихий попутав») та окремих персонажів (Чіпка, Христя, Іван Микитович, Варка й інші).

Панас Мирний, розлого моделюючи соціальний контекст життєстановлення персонажів його творів, не уникає й опису впливу родинного оточення на формування психічної організації героїв, зав'язків із батьком-матір'ю, психічних і соціальних травм як своєрідному каркасі життєвих невдач і невлаштованості, впливу образ, гніту й тиску на їхнє психічне визрівання, що є важливими предметами інтерпретації в психоаналізі. Тож цілком правомірно стверджувати, що реалістичне письмо Панаса Мирного не позбавлене латентних, глибоко асоційованих психоаналітичних засновків. Так, скажімо, образ Чіпки («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), попри передусім соціальну зумовленість злочинної натури, не позбавлений латентних рис психоаналітичної інтерпретації, що в структурі тексту радше набувають статусу гіпотез, припущень, авторських роздумів про природу його неусвідомленого в поведінці й характероформуванні. Письменник лише штрихово означив присутні психоаналітичні коди в образотворенні Чіпки, що, однак, у творі не набули широкого художнього представлення:

– вслуховування у себе, інтуїтивне себе-пізнання («Чіпка йде з боку отари, похнюпивши голову... Об чім він думає? Що гадає? – Нічого він не думає, не гадає... Він *прислухається, що діється у його в серці, в душі...* (письмівка тут і далі наша – А. Ч.)»²², «Так буває тоді, як *серцем чуєш* якесь лихо, а назвати його не вмєш»²³);

---

²¹ Ушкалов Л. Реалізм – це есхатологія : Панас Мирний. Харків : Майдан, 2012. С. 11–12.

²² Мирний П. Твори : у 2 т. Т. 1. Київ : Дніпро, 1985. С. 278.

²³ Там само. С. 311.

– генетична зумовленість Чіпкової агресії як *трансмисія батьківського бунту*, образ, почуття соціальної несправедливості («От що робить сильний з немічним! Пани – з кріпаками... Вони й з моїм батьком таке виробляли... одібрали його від мене... я його не знаю, не бачив... покрили мою голову соромом, докорами... Прокляті!»²⁴);

– вплив комплексу інстинктів і неусвідомлюваного, що скеровує героя до злочинності, девіантності, агресії («Воно таки правда, що цей *Чіпка* *непевний*... – *Такий і батько був*... – І вродився, так, – прости господи!»²⁵).

Сукупність Чіпкових образ, агресії та ненависті посутньо доповнюється складним життям байстрюка. Його асоціальність, відлюдкуватість, відмежованість, настороженість до соціуму склала фундамент дитячої травми, посиленої відсутністю здорових і злагоджених стосунків із матір'ю, яку йому частково замінила бабуся. Утім, не лише на прикладі Чіпки в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панас Мирний художньо моделює психіку злочинця. Вагомого художнього представлення у творі набувають образи Максима, Явдохи, Матні, Лушні й Пацюка, які мають свої особні коди деструктивної ідентиференції, посилені соціальними обставинами часу.

Дискурс трагічності й безвиході як наслідку соціальної нерівності й тиску соціальних обставин розлого представлений у романі Панаса Мирного «Повія». Образ Христі Притики логічно доповнює матрицю девіантних і деструктивних персонажів у творчості Панаса Мирного з виразною акцентуацією на його екзистенційній глибині. Як зауважував С. Єфремов, «Христя – це вдача нервова, палка, пристрасна, поривчаста, з різкими переходами від одного настрою до другого <...>», означуючи внутрішні суперечності образотворення персонажа, пояснення яких потребує не поверхового психологічного аналізу, а заглиблення в приватні обсервації душі Христі, в якій неусвідомлене проступає засадничо важливими для психоаналітичної інтерпретації аспектами – нервовою та тривожною вдачею, неконтрольованим і недоречним сміхом, а також інтуїтивним осягненням дійсності, хибно переформатованим у формі численних сновізій і марень героїні.

---

²⁴ Мирний П. Твори : у 2 т. Т. 1. Київ : Дніпро, 1985. С. 501.

²⁵ Там само. С. 524.

Сновидіння Христини разом із частою зміною настрою та акцентуованою тривожністю посутньо доповнені специфічною рисою характеротворення – істеричним сміхом, що в структурі роману автором зведений швидше до системи ментальних девіацій, слугуючи викликом традиційним соціальним порядкам. Однак із позицій психоаналізу сміх у недоречних ситуаціях виказує тривожний і стресовий стан людини, чие неусвідомлене змушує деканонізувати встановлені й обмежені соціумом правила поведінки, захищаючи свою нервову систему від подальших розладів. Р. Семків у психоаналітичному ключі зводить категорію сміху до радості переживання власної безпеки: «Радість переживання власної безпеки обертається сміхом. Тобто відповідно до логіки обох концепцій (А. Бергсона й В. Проппа. – А. Ч.) сміх – це фізіологічна несвідома, але усвідомлювана реакція на загрозу, котра виявилась фіктивною»²⁶. Розширюючи психоаналітичне поле концепту загрози, контекстуально долучаємо допоміжні категорії, що пояснюють її, – стрес, відчай, депресію, тривогу, яка, однак, не завжди виявляється фіктивною. Отже, констатуємо, що Христина, яка недоречно й нервово сміється на вечорниці за декілька днів після смерті батька («Одна Христя стояла серед шляху і заливалася з реготу»²⁷), саркастично й переможно гиготить, дивлячись на стривоженого й закоханого в неї Федора Супруненка («Чи не дурний він! Чи не божевільний! – скрикнула Христя і знову залилася... То був непевний сміх, нестямний регіт: так сміється само лихо або почуття його»²⁸), істеричним сміхом реагує на п'яні й агресивні викиди господаря Загнибіди («Христя тихо зареготалась – такі смішні їй здалися ті витребеньки п'яного хазяїна»²⁹), кокетує з поміщиком Колісником, виражаючи сміхом свою ненависть і водночас глибоку залежність від нього як його утриманки («Вона залилася нестямним реготом і знову кинулась його душили. Колісник пихтів, одпихався, а вона, як навісна, то одскакувала від його, то, прискакуючи, горнулася, мов вірна собака, не бачивши

---

²⁶ Семків Р. Самоусвідомлення, ідентичність та їх співвіднесеність із формами комізму в художній літературі: формулювання гіпотез. *Tertium non datur: проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі XIX-XXI ст.* : колективна монографія. Київ : НаУКМА, 2014. С. 108.

²⁷ Мирний П. Твори : у 2 т. Т. 2. Київ : Дніпро, 1985. С. 289.

²⁸ Там само. С. 336.

²⁹ Там само. С. 398.

давно свого хазяїна»³⁰), перебувала в стані утриваленого стресу й депресії, перманентної тривоги й нервозності, маскуючи сміхом біль, страждання, відчуття приреченості й безвиході. А. Бергсон слушно зауважує, що сміх може бути крайньою формою вираження людської відреченості, що, як видається, також є присутньою психоаналітичною ознакою індивіда, враженого стресовою ситуацією: «Комічного не відчує той, хто почувається ізольованим»³¹. Втрата батька, матері, заможного коханого, любовні перипетії з паном Проценком обважнюють травматичну подію перетворення на повію, що руйнує систему здорових стосунків дівчини із соціумом і потворить систему життєвих цінностей Христини. Сміх у поведінці Христі Притики виступає посттравматичною реакцією на трагічні події життя.

Однак у структурі твору нервозність натури героїні та її тривожно-істеричний сміх швидше зводяться автором до передбачення лиха з позицій української культури, зведеного до приказки «Не смійся, не смійся, тебе лихо жде», в якій неконтрольований і недоречний сміх сприймається за бісівську одержимість, схильність до гріховності, блюзнірство, зухвалість і розпусту, аніж слугує ознакою психічного розладу чи реакції на стресову ситуацію. Як зауважує М. Ричка, «де сміх – там і гріх»³², підсумовуючи народні й культурні уявлення українців від часів давньої Русі. Тож одержиму безпричинним і недоречним сміхом Христю відповідно до народної та релігійної моралі українців цілком слушно розглядати як блудницю: «Блудник есть и смешник безоумные»³³, що швидше повертає роман у силове поле реалізму, аніж наділяє його ознаками художньо-літературного твору психоаналітичного спрямування. Отже, ймовірно, інтерпретований Христинин сміх як побічний симптом психоемоційного напруження, збудження та стресу виступає латентною психоаналітичною ознакою характеротворення героїні й виказує виключно інтуїтивне прагнення Панаса Мирного заглибитися в

---

³⁰ Мирний П. Твори : у 2 т. Т. 2. Київ : Дніпро, 1985. С. 437.

³¹ Бергсон А. Сміх: Нарис про значення комічного. Київ : Дух і літера, 1994. С. 19.

³² Ричка В. Над чим сміялися в Київській Русі. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 28.

³³ Щеглова С. «Пчела» по рукописям киевских библиотек: Опыт изучения и тексты. Санкт-Петербург, 1910. С. 26.

психічну природу персонажа, формуючи прихований дискурс художнього психоаналізу.

Христинин сміх – не єдина ознака психоаналітичного латентного заглиблення в її образ. Панас Мирний подав ще декілька сутнісних штрихів до психічного портрета героїні, що умотивовує неусвідомлені спроби автора до глибинного погляду на своїх персонажів. Скажімо, важливого психоаналітичного декодування набуває художнє моделювання тасмного бажання розправи й навіть убивства, що виступає неусвідомленим спротивом кривдникам як наслідку образ і гніту господаря: «Все *зле і гидке*, що *затаюється* у чоловічій душі *на самому дні, сплигло наверх*, знялося: і гидливість, і ненависть, і ще щось, чого Христа через хвилину сама злякалася. Вона забачила здоровенний кухняний ніж на столі»³⁴ (письмівка наша – А. Ч.). Очевидно, що Панас Мирний впритул підійшов до не пояснюваних психічних порухів поведінки своєї героїні, означивши їх деструктивними глибинними інспіраціями до злочину, вираженими крайніми формами образи – ненавистю та агресією. Соціальна невлаштованість Христі, цькування та тиск закономірно спонукають героїню до песимістичного й трагічного світоуявлення, повсякчас тривожних думок, помислів про самогубство, інтуїтивного відчуття небезпеки як перманентного її стану, що знаходить вияв у формі інсайтів, передчуттів лиха, бентежних сновізіях: «*Смутні думки* приспали Христю, та *нерадісніші й збудили...* їй щось і снилося, та не пригадає вона що. *Щось тасмне та страшне заставляло дуже битися її серце*; якісь *невідомі почування невідомого лиха* обіймали її душу»³⁵; «а тепер десь несподівано з *самої середини взялося*, десь там *на дні* *заклонулося*, з *самого глибу* *виринає*, *полохає її* *спокій тихий*, *бунтує її думки* *крилаті*. Не дивно, що вони її так облягли, немов вороги тяжкі, *насунули*»³⁶ (письмівки наші – А. Ч.).

Звісно, романи Панаса Мирного «Повія», «Хіба ревуть воли, як ясла повні», окремі оповідання («П'яниця», «Лихий попутав») виражають виключно латентний, здебільшого інтуїтивний і неусвідомлений потяг письменника до глибинного осягнення психічних обсервацій своїх персонажів. Однак його художні твори дають підстави стверджувати про препсихоаналітичне відчуття

---

³⁴ Мирний П. Твори : у 2 т. Т. 2. Київ : Дніпро, 1985. С. 348.

³⁵ Там само. С. 401.

³⁶ Там само. С. 399.

тексту, заклавши фундамент для активного впровадження психоаналітичних тенденцій в українську белетристику ХХ ст.

Творчість І. Нечуя-Левицького також цілком слушно розглядати як препсихоаналітичне письмо. Так, попри уповні реалістичні ознаки текстотворення, в окремих художніх творах І. Нечуя-Левицького можна виокремити важливі для психоаналітичного тлумачення коди. Передусім йдеться про художній прийом марення та сновізій, що ними часто помережані його твори («Бурлачка», «Дві московки», «Микола Джеря», «Князь Єремія Вишневецький»). Сновидіння разом із ранніми дитячими травмами, дитячою сексуальністю (Комплексами Едипа й Електри) й нервозністю слугують, за З. Фройдом, ключовими компонентами психоаналізу. У структурі художнього твору сон, сновидіння або сновізія передусім виступають засобом розвитку сюжету, а також репрезентують неусвідомлені, затаєні, важко здійснені наяву бажання, що сигналізують необхідність їхньої реалізації або розв'язання. Зазвичай сновидіння є кодом глибинного буття індивіда, яке, позбавляючись важелів свідомості, здатне проєктувати свої темні, приховані, замасковані сторони. З цього приводу Н. Зборовська слушно зауважувала, що «в сновидінні Я поступово відокремлюється від реальності зовнішнього світу й сповзає у внутрішню»³⁷, часто оголюючи вкрай непривабливі обсервації неусвідомленого, й виступає символічно вимовленим непроговорюваного наяву, тобто тим мовним сомнамбулізмом або мовним аутизмом, що здатне проявитися тільки через знаки-коди-символічні картини, інтуїтивно знайомі сновидцю, бо інституалізовані виключно силою дії або тиску особистісного неусвідомленого індивіда.

Отже, сновидіння, що формують особливий оніричний простір творів І. Нечуя-Левицького, проявляють неусвідомлене персонажів як своєрідні знаки тривоги й неспокою, за якими криються глибокі внутрішні суперечності й проблеми, що напряму не позначені в структурі твору, але символічно оприявлені системою сновізій. Так, психоаналітичний дискурс переважної більшості сновидінь у творчості І. Нечуя-Левицького центрується травмою або гріхом, осенсовленим у структурі твору як травматична подія. Низка сновізій у повісті «Микола Джеря» зумовлена психічними зривами, афектами й божевільними станами Нимидори, чия втрата коханого

---

³⁷ Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство. Київ, 2003. С. 70.

скоординовується з дитячим трагічним і травматичним неусвідомленим ранньої втрати матері. Отже, через сновидіння, марення та галюцинаційний дискурс у тексті промовляє передусім образа й страх героїні, майстерно замасковані автором під сум за втраченим щасливим життям. Спочатку Нимидора обертає свою образу у хворобу, межовану з божевільям, а згодом – у нівеляцію та знецінювання почуттів, обернених у самотність і відлюдькуватість. Щоправда, психоаналітичні засновки в «Миколі Джері», як і в «Бурлачці» й «Вільному коханні», нагадують радше штрихи до психосоматики героїв, аніж до спроби їхнього глибинного осмислення: «Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки *стогнала, ніби через сон. В неї голова ніби горіла вогнем; бліде лице стало червоне*»³⁸ («Микола Джеря»); «Василина почала *стогнати*, піднявши вгору лице. На неї неначе звалився здоровий *камінь, впав на груди й давив її до землі... В неї не ставало духу*»³⁹, «Вона почула, що *набирається сили з тією злістю. Гнів налив її тіло якимсь пекельним здоров'ям: вона хотіла встати, але знов упала на пісок*»⁴⁰ («Бурлачка»); «Це бажання виникло в її душі раптом і в одну мить *запалило серце й розворушило нерви. Вона тільки мовчки зітхала*, як Аристид сів в екіпаж і покатав з двора на вокзал на баских батьківських конях»⁴¹ (письмівки наші – А. Ч.) («Вольне кохання»).

Психосоматичні розлади напряму пов'язані з розладами психічних структур і неправильної координації свідомих і неусвідомлених процесів, репрезентуючись своєрідною препсихоаналітичною спробою моделювання персонажів. Отже, вони слугують симптомами психічних стресових ситуацій і реакціями на психічне й фізичне перенавантаження, завищені вимоги й не виправдані сподівання⁴², найчастіше проявляючись шляхом перенесення або часткового заміщення як базових психоаналітичних методів залагодження неусвідомленого й свідомого. Відповідно, стрес, пережитий героїнями творів І. Нечуй-Левицького, є засновком до екстраполяції

---

³⁸ Нечуй-Левицький І. Твори : у 2-х т. Т. 1. Повісті та оповідання; п'єса. Київ : Наукова думка, 1985. С. 46.

³⁹ Нечуй-Левицький І. Твори : у 2-х т. Т. 2. Повісті та оповідання. Київ : Наукова думка, 1986. С. 79.

⁴⁰ Там само. С. 96.

⁴¹ Там само. С. 545.

⁴² Кискер К., Фрейбергер Г., Розе Г., Вульф Э. Психиатрия, психосоматика, психотерапия. Москва : Алетейя, 1999. С. 37–40.

латентних психоаналітичних аспектів та умотивовує поведінкову й емоційну психосоматику персонажів як реакції на відмову від них як об'єктів кохання. Психосоматичні прояви, як правило, виступають сигналами застереження організму й психіки від подальшого травмування⁴³. Зрештою, всі психічні подразники, що в медицині й психоаналітиці трактуються тригерами, в структурі художніх творів І. Нечуя-Левицького зводяться до невлаштованості індивіда, його глибокої образи й страху, а також суму за втраченим або невідбутим.

Спокутування гріха як символічного способу оздоровлення та себе-збереження сконструйовано в повісті «Бурлачка». Героїня сновізією знаходить собі кару, спокуту й навіть виправдання дитиновбивству як найтяжчому християнському гріху. У психіатрії подібний стан Василяни скоординований зі станом посттравматичного стресового розладу й слугує психічною реакцією на травму або трагедію, супроводжуючись «епізодами повторного переживання травми у вигляді нав'язливих спогадів (ремінісценцій), снів чи кошмарів, що виникають на тлі хронічного почуття «заціпеніння» та емоційної притупленості»⁴⁴. Марення та сновидіння пролонгують відчуття неспокутуваного вчинку, що повсякчас провокують у Василяни суїцидальні нахили як спосіб «перемогти якусь глибоку скорботу»⁴⁵, яка, однак, для героїні є неоповідальною, непроговорюваною та неоплаканою, а отже, лишається утриваленим тригером, що провокує тривожні думки, неприємні спогади, жажливі асоціації та слугує непропрацьованою травмою, яка в структурі твору оприявлена лише латентно, залишаючись гіпотетичною площиною психоаналітичних роздумів.

---

⁴³ Бастиаанс Я. Вклад психоанализа в психосоматическую медицину. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2003. № 3. С. 3–41.

Кискер К., Фрейбергер Г., Розе Г., Вульф Э. Психиатрия, психосоматика, психотерапия. Москва : Алетейя, 1999. 504 с.

Ammon G. Psychoanalyse und Psychosomatik. München : Piper, 1974 368 S.

Meissner W. Psychoanalysis and the mindbody relation. *Psychosomatic perspectives*. 2006. № 70 (4). P. 295–315.

⁴⁴ Михайлов Б. Розлади психіки і поведінки екстремально-психогенного походження. *Психічне здоров'я*. 2015. Вип. 2. С. 13.

⁴⁵ Нечуй-Левицький І. Твори : у 2-х т. Т. 2. Повісті та оповідання. Київ : Наукова думка, 1986. С. 89.

ВИСНОВКИ

Отже, українська домодерна література Тараса Шевченка, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького є досить продуктивним художнім полем, довівши спроможність літератури до інтуїтивного осягнення неоповідних і важковловимих психічних процесів ще задовго до появи наукової теорії психоаналізу З. Фрейда та його послідовників. Взаємодія психоаналізу й літературознавства сприяє інтерпретації творів літератури, враховуючи психічну, психофізіологічну й власне психологічну організацію душі індивіда. Застосування психоаналітичної методології та інструментарію клінічного психоаналізу розширює інтерпретаційний потенціал творів літератури, що відкривають часто досить непривабливі й навіть непристойні аспекти життєдіяльності авторів і системи персонажів-продукантів їхніх творів, виказуючи в такий спосіб глибокі, часто затаєні або непроговорювані проблеми.

Окремі твори Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного доцільно трактувати своєрідною художньою предтечею формування психоаналітичної течії в українській літературі. Їхня творчість виразно засвідчує латентні джерела означення важливих для психоаналізу категорій – неврозів, психозів, девіацій, психопатологій, афективних станів, відчуття образ, страхів, тривоги, комплексів тощо. Сюжетної витонченості вагомо додають система сновидінь, галюцинацій, візій, фантазмів і галюцинацій як продуктивних знаків психоаналізу, що вивільняє особливі стани, емоції та відчуття, інспіровані психічним неусвідомлюваним персонажів.

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалі творчості Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного з'ясовано витоки формування препсихоаналітичної літературної традиції. Доведено, що окремі твори українських письменників містять латентні ознаки взаємодії психоаналізу й літератури, означені категоріями страху, образ, невмотивованих учинків, трансмісії батьківських кодів, травм і травматичних ситуацій тощо. Формування сновидного, візійного й галюциногенного дискурсів увиразнює психоаналітичний бекграунд української домодерної літератури. На матеріалі окремих поетичних і прозових творів Т. Шевченка з'ясовано, що латентна психоаналітична текстуалізація заявлена широкою парадигмою психоаналітичного інструментарію – глибинними асоціаціями, образами, страхами, травмами, архетипами, суїцидальними мотивами, категоріями пам'яті, постпам'яті, національної

ідентичності тощо. Найпридатнішими до пошуку психоаналітичних кодів у творчості Панаса Мирного обрано твори «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія» та деякі оповідання («П'яниця», «Лихий попутав»), в яких розлого представлена система латентних психоаналітичних кодів – трансмісія батьківської травми, інтуїтивне самовслуховування, невмотивований потяг до девіації й агресії, тиск суспільно-політичних обставин на формування внутрішньої тривоги і неспокою тощо. Психоаналітичне тло творчого доробку І. Нечуя-Левицького сформоване передусім активізацією сновидного й галюциногенного дискурсів як виразних психоаналітичних виразників текстуалізації.

Література

1. Зборовська Н. Моя Леся Українка. Есей. Тернопіль : Джура, 2002. 228 с.
2. Левик Б. Основні психоаналітичні висновки роботи Стефана Балея «З психології творчості Шевченка». *Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал*. 2018. № XI. С. 13–19.
3. Балеї С. З психології творчості Шевченка. Черкаси : Брама, 2001. 80 с.
4. Халецкий А. Психоанализ личности и творчества Шевченко. *Классический психоанализ и художественная литература*. Санкт-Петербург : Питер, 2002. С. 316–322.
5. Павличко С. Теорія літератури. Київ : Основи, 2002. 679 с.
6. Петров В. Естетична доктрина Шевченка: до постановки проблеми. *Арка: Література. Мистецтво. Критика*. Мюнхен : Видавництво «Українська трибуна», 1948. № 3–4. С. 39–40. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/93-viktor-petrov-estetichna-doktryna-shevchenka-do-postavlennia-problemy_
7. Шевченко Т. Кобзар. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2006. 960 с.
8. Петров В. Тарас Шевченко як поет нації. *Розвідки*. Т. 2. Київ : Темпора, 2013. С. 719–735.
9. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Т. Шевченка. Київ : Критика, 1998. 206 с.
10. Ласло-Куцюк М. Творчість Шевченка на тлі його доби. Бухарест : Мустанг, 2002. 348 с.
11. Шевченко Т. Зібрання творів : У 6 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 3. 592 с.
12. Ушкалов Л. Реалізм – це есхатологія : Панас Мирний. Харків : Майдан, 2012. 184 с.
13. Мирний П. Твори : у 2 т. Т. 1. Київ: Дніпро, 1985. 552 с.

14. Мирний П. Твори : у 2 т. Т. 2. Київ: Дніпро, 1985. 563 с.
15. Семків Р. Самоусвідомлення, ідентичність та їх співвіднесеність із формами комізму в художній літературі: формулювання гіпотез. *Tertium non datur: проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі XIX-XXI ст.* : колективна монографія. Київ : НАУКМА, 2014. С. 105–120.
16. Бергсон А. Сміх: Нарис про значення комічного. Київ : Дух і літера, 1994. 168 с.
17. Ричка В. Над чим сміялися в Київській Русі. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 21–32.
18. Щеглова С. «Пчела» по рукописям киевских библиотек: Опыт изучения и тексты. Санкт-Петербург, 1910. С. 26.
19. Зборовська Н. Психоданаліз і літературознавство. Київ, 2003. 392 с.
20. Нечуй-Левицький І. Твори : у 2-х т. Т. 1. Повісті та оповідання; п'єса. Київ : Наукова думка, 1985. 640 с.
21. Нечуй-Левицький І. Твори : у 2-х т. Т. 2. Повісті та оповідання. Київ : Наукова думка, 1986. 640 с.
22. Кискер К., Фрейбергер Г., Розе Г., Вульф Э. Психиатрия, психосоматика, психотерапия. Москва : Алетейя, 1999. 504 с.
23. Бастиаанс Я. Вклад психоанализа в психосоматическую медицину. *Журнал практической психологи и психоанализа*. 2003. № 3. С. 3–41.
24. Кискер К., Фрейбергер Г., Розе Г., Вульф Э. Психиатрия, психосоматика, психотерапия. Москва : Алетейя, 1999. 504 с.
25. Ammon G. Psychoanalyse und Psychosomatik. München : Piper, 1974 368 S.
26. Meissner W. Psychoanalysis and the mindbody relation. *Psychosomatic perspectives*. 2006. № 70 (4). P. 295–315.
27. Михайлов Б. Розлади психіки і поведінки екстремально-психогенного походження. *Психічне здоров'я*. 2015. Вип. 2. С. 9–18.

Information about the author:

Chernysh Anna Yevheniivna,
orcid.org/0000-0001-6183-7312

PhD in Philology,
Doctoral Student at the Department of Ukrainian Literature
National Pedagogical Dragomanov University
9, Pyrohova str., Kyiv, 01601, Ukraine